

doi Bada'i al-Sana'i manuscript Sayed Amir Jahadi Hoseyni¹

Revised: 15 -9- 2023 Accepted: 20 -9- 2023 Published: 20 -3- 2024 pp.264-290

Abstract

Manuscripts are considered to be a lasting and valuable heritage of a nation, and the need to revive and introduce them to the scientific and literary community is very important. Bada'i al-Sana'i written by the eloquent Dasht-Bayazi is one of the early rhetorical manuscripts composed in the 9th lunar century. The author of the work is one of the prominent scientists of the Timurid era and the author of numerous works. In the history of Persian rhetoric, Bada'i al-Sana'i is the oldest source in which the science of meanings is discussed as an independent knowledge. The mentioned work deals with the categories of prosody, originality, meanings, expression and plagiarism in a written and scientific structure. The meanings section of this book (the first page) deals with the prominent industries of the knowledge of meanings in ten chapters. At the beginning of this chapter, rhetoric, eloquence, criteria and their types and the cases that disturb rhetoric have been discussed. Dasht-Bayazi's classification of the axes of knowledge of meanings in Bada'i-al-Sana'i has inconsistencies with the later works. The author has given a precise definition of the industry in question in each of the ten meanings of the meaning and has analyzed its types by citing Persian examples and sufficient explanations. In this article, the author has tried to introduce the work and examine and explain the main lines of Dasht-Bayazi's approach to the knowledge of meanings in the first part of the work.

Keywords: Rhetoric, semantics, Bada'i al-Sana'i, Dasht-Bayazi, The textual analysis.

CONFLICT OF INTERESTS

The authors declare that there is no conflict of interest regarding the publication of this paper.

© Authors, Published by Journal of Codicology and manuscript research. This is an open-access paper distributed under the CC BY (license <http://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>)

1- Associate Professor of Persian Language and Literature , Faculty of Literature and Humanities, Shahid Bahonar University of Kerman, Kerman, Iran . jahadi@uk.ac.ir

References

- Abu Hilal Hasan ibn Abdullah ibn Sahl Askari. (1372 AH). Criterion of Eloquence: An Introduction to the Topics of Rhetorical Sciences. Translated by Mohammad Javad Nasiri. Tehran: University of Tehran.
- Akbari Biroq, Hassan and Hedayati, Roja. (1389 AH). "Traditional Science of Meanings in the Context of Criticism." Journal of Linguistic and Rhetorical Studies. Year 1. Issue 1. pp. 9-22.
- Amir Alishir Navai. (1363 AH). Memoirs of Precious Assemblies. Edited and supervised by Ali Asghar Hikmat. Tehran: Manouchehri.
- Bozorg Al-Taherani, Mohammad Mohsen. (1430 AH / 2009 AD). Classes of the Shia Notables. Volume 4. Beirut: Dar Ihya al-Turath al-Arabi.
- Dadbeh, Asghar and Farzaneh, Babak. (1399 AH). "Eloquence." Included in the Great Islamic Encyclopedia. Volume 12. Edited on 31/03/1399 AH. Virtual link to the article: Eloquence | Great Islamic Encyclopedia | Center for the Great Islamic Encyclopedia (cgie.org.ir). https://doi.org/10.1163/1872-5309_ewic_ewicom_0337
- Dasht-Biyazi, Mohammad ibn Mohammad ibn Ali Fasih. (Undated). Bada'i' al-Sana'i'. Manuscript preserved in the Library of the Islamic Consultative Assembly, No. 53. (۷۵۶۲)
- Draiti, Mostafa. (1390 AH). Catalogue of Iranian Manuscripts (Fankha). Volume 5. Tehran: National Library and Archives of Iran.
- Hafez, Shams al-Din Mohammad. (1396 AH). Divan of Hafez. Edited by Allameh Mohammad Ghazvini and Dr. Ghasem Ghani. Supervised by Abdolkarim Jarbozehdar. Tehran: Asatir Publications.
- Homayee, Jalaluddin. (2010). Arts of Rhetoric and Literary Devices. Tehran: Ahura.
- Koochi, Amir and colleagues. (2019). "The Position of Schools in the Quality of Education in the Wilayah of Qohestan (From Seljuk to Safavid Period)." Scientific-Research Journal of Islamic Art Studies. 15th Cycle, No. 36. Winter. pp. 223-243.
- Mazandarani, Mohammad Hadi bin Mohammad Saleh. (1997). Anwar al-Balagha (On the Arts of Ma'ani, Bayan, and Badi'). Compiled by Mohammad Ali Gholaminejad. Tehran: Qibla Cultural Publishing Center.
- Mirhosseini, Mohammad and colleagues. (2014). "Aesthetics of the Sage's Style in the Quran (A Case Study of the Middle Ten Parts of the Quran)." Literary-Quranic Research. Year 2, No. 4. Winter. pp. 46-65.
- Rajai, Mohammad Khalil. (1392 AH). Landmarks of Eloquence in the Science of Meanings, Expression, and Rhetoric. Shiraz: Shiraz University Publications.
- Rastgoo, Kobra. (1398 AH). "Investigation of the Linguistic Tool 'Taghlib' in the Holy Quran with Emphasis on Context and Componential Analysis Model." Journal of Quranic Knowledge. Year 10. Issue 38. Autumn. pp. 73-106.
- Razanjad (Noshin), Gholamhossein. (1988). Principles of the Science of Rhetoric in the Persian Language. Tehran: Al-Zahra.
- Saarli, Nasergholi and Saadat Derakhshan, Fatemeh. (2010). "Periodization of the History of Persian Rhetoric Knowledge." Scientific-Research Quarterly of Literary Criticism. Vol. 3, No. 10. Summer. pp. 7-33.

- Salehi Mazandarani, Mohammad Reza and colleagues. (2022). "An Investigation into the Concepts of 'Ta'riz' and Its Various Aspects." Journal of Linguistic and Rhetorical Studies. Year 13, No. 30. Winter. pp. 137-166.
- Shafieeoun, Saeed and Mirmohammadi, Seyed Vahid. (2019). "Proposals for Organizing the Discrepancies in Metaphor Definitions and Their Classifications in Persian Rhetoric." Kohannameh of Persian Literature. Year 10, Issue 2. pp. 209-241.
- Shafiei Kadkani, Mohammad Reza. (2009). Imagery in Persian Poetry. Tehran: Agah.
- Tabibian, Seyed Mohammad. (2013). Equivalents of Rhetorical Sciences in Persian and Arabic Based on Talkhis al-Miftah and Mukhtasar al-Ma'ani. Tehran: Amir Kabir.
- Taghavi, Nasrollah. (1363 AH). Norm of Speech. Isfahan: Isfahan Cultural Center.

Virtual Resources:

- National Library of Iran Website: https://opac.nlai.ir/opac-prod/search/briefListSearch.do?command=FULL_VIEW&id=7820961&pageStatus=0&sortKeyValue1=sortkey_title&sortKeyValue2=sortkey_author
- National Library of Iran Website: https://opac.nlai.ir/opac-prod/search/briefListSearch.do?command=FULL_VIEW&id=8250867&pageStatus=0&sortKeyValue1=sortkey_title&sortKeyValue2=sortkey_author
- Parliament Library Website Islamic: <https://mirasebaharestan.ical.ir/Search/DocumentDetails/31871?HighlightWords=%D8%AF%D8%B4%D8%AA%20%D8%A8%DB%8C%D8%A7%D8%B6%DB%8C%20%20>

doi متن‌شناسی بخش معانی نسخه خطی بدایع الصنایع

سید امیر جهادی حسینی^۲

از صفحه ۲۶۴ تا صفحه ۲۹۰ تاریخ دریافت: ۱۴۰۲/۰۵/۱۴ تاریخ بازنگری: ۱۴۰۲/۰۶/۲۴ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۲/۰۷/۰۴ تاریخ انتشار: ۱۴۰۳/۰۱/۰۱

چکیده:

نسخه‌های خطی جزء میراث‌های ماندگار و ارزشمند یک ملت محسوب می‌شوند و احیا و شناساندن آنها به جامعه علمی و ادبی از اهمیت بسیاری برخوردار است. بدایع الصنایع به خامه فصیح دشت‌بیاضی از آثار دست‌نوشته متقدم بلاغی است که در قرن نهم قمری تصنیف شده است. نویسنده اثر از دانشمندان برجسته عصر تیموری و صاحب آثار متعددی است. در پیشینه بلاغت فارسی، بدایع الصنایع کهن‌ترین مأخذی است که در آن به علم معانی به مثابه یک دانش مستقل پرداخته شده است. اثر مذکور در ساختاری مدون و علمی به مقولات عروض، بدیع، معانی، بیان و سرقات پرداخته است. بخش معانی این کتاب (صحیفه نخست) در ده فصل به صنایع برجسته دانش معانی پرداخته است. در آغاز این فصل نیز در باب بلاغت، فصاحت، معاییر و اقسام آن‌ها و موارد مغل بلاغت بحث شده است. طبقه‌بندی دشت‌بیاضی از محورهای دانش معانی در بدایع الصنایع با آثار بعدی ناهمگونی‌هایی دارد. مصنف در هر یک از مقاصد ده‌گانه فن معانی، تعریف دقیقی از صنعت مورد بحث به دست داده و اقسام آن را با ذکر شواهد مثال فارسی و توضیحات کافی تحلیل کرده است. از اثر حاضر سه نسخه خطی باقی مانده است؛ کهن‌ترین نسخه اثر به تاریخ کتابت ۹۶۴ ق و محفوظ در کتابخانه مجلس شورای اسلامی در نوشتار فعلی از منظر نسخه‌شناسی و متن‌پژوهی مورد بررسی قرار گرفته است. نویسنده در نوشتار حاضر سعی کرده است که ضمن شناساندن اثر، خطوط اصلی رویکرد دشت‌بیاضی به دانش معانی را در بخش نخست اثر بررسی و تبیین نماید.

واژه‌های کلیدی: بلاغت، معانی، بدایع الصنایع، دشت‌بیاضی

Cite this article: jahadi hoseyni, seyed amir. (2024). The textual analysis of the semantics section of Bada'i al-Sana'i manuscript. Journal of Codicology and Manuscript Research (JCMR) (In Persian: Pizhūhish/hā-yi nuskhah/shināsī va taṣḥīḥ-i mutūn). vol-5, Issue-1, 264-290.
<https://doi.org/10.22034/crtc.2023.180300>

۲. دانشیار بخش زبان و ادبیات فارسی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه شهید باهنر کرمان، کرمان، ایران. jahadi@uk.ac.ir

ORCID: 0000-0001-9278-7784

۱- مقدمه

نسخ خطی از جمله گرانبهارترین ذخایر علمی و ادبی یک سرزمین محسوب می‌شوند و شناخت و احیای آنها می‌تواند در غنی‌سازی و پیشرفت زبان و ادبیات فارسی مؤثر باشد.

در نوشتار کنونی یکی از آثار برجسته خطی عصر تیموری از منظر نسخه‌شناسی و متن‌پژوهی مورد بررسی قرار می‌گیرد. نگارنده اثر، فصیح دشت‌بیاضی، از اعلام و شخصیت‌های اثرگذار عصر تیموری و معاصر امیر علیشیر نوایی است و آثار پرشماری در موضوعات گوناگون از وی به یادگار باقی مانده است. از زمره این آثار، باید از کتاب بلاغی بدایع الصنایع یاد کرد که تا کنون مورد بررسی و شناسایی قرار نگرفته است. اثر مذکور از چند جهت حائز اهمیت است: نخست آنکه کهن‌ترین مأخذی است که در آن به صورت مجزا و مستقل از دانش معانی سخن به میان آمده است. ددیگر آنکه اثر یادشده در قرن نهم تصنیف شده و مصنف آن از دانشمندان برجسته عصر تیموری است و سوم آنکه افزون بر دانش معانی، دانش‌های ادبی دیگر مانند عروض، بدیع، بیان و مقوله‌سرفات نیز در طرحی مدون و منسجم در آن ارائه و تحلیل شده است. هم‌چنین اثر حاضر از جنبه تحلیلی برخوردار است و مصنف کوشیده است ضمن تعریف و تحدید مبانی بلاغی در هر بخش، شواهد متعددی از شعر فارسی ذکر نماید. نگارنده در نوشتار حاضر می‌کوشد که شرح احوالی مختصر از دشت‌بیاضی به دست دهد و ددیگر از منظر نسخه‌شناسی به معرفی و بررسی نسخ باقی مانده از اثر بپردازد؛ هم‌چنین با رویکرد متن‌پژوهی بخش معانی کتاب بدایع الصنایع را مورد بررسی قرار دهد.

۱-۱- بیان مسئله

در زبان فارسی دانش بلاغت و مبانی نظری آن زیر نفوذ مصنفات عربی است. از قرن چهارم قمری و تحت تأثیر کاربرد آرایه‌های ادبی در شعر فارسی، توجه به دانش بلاغت و نمودهای آن منجر به تصنیف آثاری مستقل به زبان فارسی در این حوزه می‌شود. دانش بلاغت فارسی از منظر تاریخی و رویکردی مصنفان به این علم به چهار دوره منقسم می‌شود: «۱. دوره بومی سازی (از قرن پنجم تا هفتم هجری) که دوره آغازین بلاغت فارسی و سه کتاب مهم ترجمان البلاغه، حدائق السحر فی دقایق الشعر و المعجم فی معاییر اشعار العجم را در بر می‌گیرد. ۲. دوره شرح و تقلید (از قرن هشتم تا پیش از دوره معاصر) که عصر شرح‌نویسی بر کتاب‌های دوره بومی‌سازی است. ۳. دوره هندی‌گرایی (مقارن با رواج سبک هندی) که در آن فارسی‌نویسان هند و سبک هندی می‌کوشند سخن فارسی را به میزان نظام بلاغی برگرفته از هندی برسنجند. ۴. دوره بلاغت مدرسی (دوره معاصر) که دوره متأخرتر است و کتاب‌های درسی بلاغت فارسی را شامل می‌شود» (سارلی و سعادت‌درخشان، ۱۳۸۹: ۷-۸). در غالب آثار

متقدم بلاغت فارسی، مرزبندی دقیقی میان دانش‌های بلاغی ملحوظ نیست و این آثار معمولاً مشتمل بر فنون عروض و قافیه، بدیع و بیان هستند؛ «این تجزیه و تفکیک، بیشتر در تألیفات عربی معمول گردید، اما مؤلفان فارسی، غالب همان وضع و اصطلاح قدیم را حفظ کرده، مسایل عمده فن بیان و قسمتی از معانی را نیز تحت عنوان علم بدیع آورده‌اند» (همایی، ۱۳۸۹: ۱۸).

بدایع الصنایع نخستین کتابی است که در آن به صورت مشخص از دانش معانی، تعاریف و طبقه‌بندی آن سخن به میان آمده است. «گرچه اولین تألیفات بلاغی در ادب فارسی در قرن چهارم صورت پذیرفت اما نخستین اثری که در آن به علم معانی اشاره شده است «بدایع الصنایع» نوشته فصیح هروی دشت بیاضی ... می‌باشد که خود، نکته‌ای قابل تأمل است» (اکبری بیرق و هدایتی، ۱۳۸۹: ۱۰-۱۱). علاوه بر دانش معانی، برخی مباحث بیانی بدایع الصنایع نیز نسبت به آثار بعدی از قدمت طرح برخوردارند. (ر.ک شفیع‌یون و میرمحمدی، ۱۳۹۸: ۲۱۹). افزون بر تقدّم اثر در پرداختن به فن معانی، باید به کوشش دشت بیاضی در بومی‌سازی مبانی بلاغت فارسی نیز توجه داشت؛ شواهدی که برای تبیین مباحث معنوی نقل شده غالباً از شعر فارسی و همراه با توضیحات مبسوط نویسنده است.

۲-۱- پیشینه پژوهش

در خصوص شناساندن بدایع الصنایع و بررسی خصایص متن‌شناسی اثر و معرفی نسخه‌های خطی اثر و شناساندن آنها تا کنون پژوهشی انجام نشده است. اثر حاضر هم به حیث تاریخی و هم از بابت طرح منسجم مباحث بلاغی به‌ویژه صنایع دانش معانی در زبان فارسی از اهمیت فراوانی برخوردار است.

۲- بحث

۲-۱- احوال نویسنده

درباره مصنف اثر اطلاعات چندانی از منابع متقدم دریافت نمی‌شود. نام کامل وی محمد بن علی قاینی معروف به فصیح دشت بیاضی است که در سال ۸۰۹ قمری متولد شده است. فصیح از دانشمندان و ادبای برجسته عصر تیموری و از معاصران - و بنا به گفته برخی منابع از استادان - امیرعلیشیر نوایی است. «مولانا فصیح الدین از احفاد مولانا نظام الدین است، و احفاد او را در هری نظامیان می‌خوانند، و در خراسان نسبی از این نسب انساب و اعلی نیست، و مولانا در بیست سالگی تحصیل جمیع علوم فرموده بود، و حالی مدت سی سال است که به افاده و تدریس علوم دینی اشتغال دارد، و بر اکثر کتب متداوله شرح یا حاشیه نوشته و مردم از تصانیف او مستفید و محظوظند و در اکثر اوقات مصاحب میرعلیشیر می‌بوده، در سفر و حضر» (امیرعلیشیر نوایی، ۱۳۶۳).

۲۸۱). «فصیح‌الدین عالمی کامل و دانشمندی پرآوازه و سخت‌کوش در قرن نهم هجری - قمری بود. او با دانش بسیار، تحولاتی در دنیای دانش و ادب پدید آورد. ایشان قریب به یک قرن با تحصیل، تحقیق، تدریس، وعظ و نویسندگی به جهان اسلام و بشریت خدمت نمود. فصیح‌الدین در شهر هرات شاگردان بزرگی تربیت کرد. او در علم ریاضی و حکمت و هیأت سرآمد فضلالی عصر خود بود. وی خط را به زیبایی می‌نگاشت و از خوشنویسان آن زمان به شمار می‌آمد و همه معاصرانش او را به بزرگی ستوده‌اند» (کوچی و همکاران، ۱۳۹۸: ۲۳۹).

از دشت‌بیاضی آثار پرشماری باقی مانده است؛ برخی از آثار فصیح عبارت است از: آداب‌الصوم، تحفة‌العوام، روائح‌الأطعمه، نصایح‌عرفانی، وصف و مدح شمس‌الدین ابی‌الخیر و ... «حسامی قهستانی تعداد تصنیفات و تألیفات وی را صد و هشتاد اثر داشته و اسامی تعدادی از آنها را برشمرده است. مطلع‌الأنوار [شرح کتاب بیست باب خواجه نصیرالدین طوسی] کتابی که بر ۲۰ باب در ریاضیات می‌باشد و به امیر علیشیر نوایی تقدیم نموده است. بدایع‌الصنایع، دیوان شعر، تحفة‌العوام در شرح وظایف مسلمین در ماه مبارک رمضان، دایرة‌الهندسیه پیرامون قبله و ستاره‌شناسی است، معرفة‌القبله، اسطرلاب، حل‌التقویم، طالع‌نامه نیز از مهم‌ترین آثار وی می‌باشد» (همان). آقابزرگ طهرانی نیز اثری به عنوان شرح بیست باب را به فصیح نسبت می‌دهد؛ هم‌چنین فصیح ملحقاتی را در تکمیل نصاب‌الصبیان سرود که بعدها فرزندش آن را در اثری به عنوان شرح نصاب‌الصبیان منضم کرد^۱ (ر.ک آقابزرگ طهرانی، ۱۴۳۰ق: ۱۹۳/۴).

۲-۲- معرفی نسخه‌های اثر

از بدایع‌الصنایع دشت‌بیاضی سه نسخه خطی به شرح ذیل در کتابخانه‌های ایران موجود است:
 ۱. نسخه کتابخانه مجلس شورای اسلامی به شماره ۵۳. تاریخ کتابت ۱۵ ذی‌قعدة ۹۶۴، کاتب خادم‌الفقراء ابن‌علی. مشخصات ظاهری: ۸۴ برگ، ۱۹ سطر ۱۲×۷ سطر؛ ۱۲×۱۸ س.م. نوع کاغذ: سفید. نوع و تزیینات جلد: تیماج سرخ ضربی یک لائی. عناوین: شنگرف. خط: نستعلیق. عنوان شنگرف با مهر محمد علی ... (۷۵۶۲/ث). ماخذ فهرست: مجلد یکم، صفحه ۴۲. (تارنمای کتابخانه مجلس شورای اسلامی)

ویژگی‌های رسم‌الخطی نسخه مجلس:

- به حرف اضافه به صورت متصل به کلمه مابعد نوشته شده است: بسبب، بطرق، بان، ببلاغت، بلفظ.
 - واک پ در برخی موارد به صورت رسم‌الخط فارسی آن و با نقطه‌گذاری کامل نوشته شده است: پس، پنجم، پروانه، پیشش، سراپای. در برخی مواضع نیز نقطه‌های پ، گذاشته نشده است.
 - واک چ در برخی موارد به صورت رسم‌الخط فارسی آن و با نقطه‌گذاری کامل نوشته شده است: چهارم، چهل، چنو و در برخی مواضع نیز به صورت واک ح (جها) کتابت شده است. در برخی واژه‌ها نیز واک چ بدون نقطه کتابت شده است.

واک گ به صورت ک و بدون سرکش نوشته شده است: کاه، کو، دیگر، نکار، کر.

-همزه پایانی کلمه (ع) به صورت کامل نوشته شده است: خفاء، علماء.

-ی در کلمات مختوم به های غیرملفوظ به صورت نشانه همزه (ء) کتابت شده است: خرقة، شفاخانه، جمله.

-نقطه‌گذاری‌های اثر در ابتدای نسخه به نسبت میانه و پایان اثر از دقت و نظم بیشتری برخوردار است و این رویه در پایان اثر بسیار کم‌رنگ است. خط اثر نیز در پایان نسخه از پاکیزگی و انسجامی که در اوایل نسخه برخوردار است، بهره‌مند نیست و این مسئله نشان‌دهنده شتاب و یا خستگی احتمالی کاتب است.

-اغلاط املائی در متن نوشتار دیده نمی‌شود، کاتب هم به املائی فارسی اشراف دارد و هم به دانش بلاغت فارسی و کتابت صحیح اشعار فارسی آگاه است. تنها موردی که گاه ممکن است در خوانش واژه‌ها و عبارات ایجاد شبهه و اشکال نماید، عدم اهتمام کاتب به رعایت نقطه‌گذاری دقیق واک‌هاست.

-واک س در برخی مواضع با سه نقطه تحت آن کتابت شده است.

-مصوت بلند آ، در برخی موارد با نشانه مدّ و در برخی مواضع بدون آن است: ان، آمد، اسان.

-ای به صورت همزه پایانی کلمه (ء) نوشته شده است، یعنی به جای نکته‌ای، نکته نوشته شده است؛ نیز، رابطه‌ای به صورت رابطه.

-فعل ربطی است، به صورت مخفف و متصل به کلمه ماقبل کتابت شده است: نقلست، اوست، مستست، عقلاست، اشارتست، چیزتست.

-سوم به صورت سیم و سیوم (هر دو شکل) نوشته شده است.

-می استمرار فعل به صورت متصل به ماده فعل نگاشته شده است: میکردد، میکند، میخواهی و میشود؛ در برخی موارد نیز به صورت منفصل کتابت شده است: نمی‌یاریم، می‌باز، می‌نکر.

-عناوین اصلی و فرعی و آیات قرآنی با قلمی درشت‌تر و با رنگ قرمز (شنگرف) و اندکی درشت‌تر از خط اصلی متن نوشته شده است.

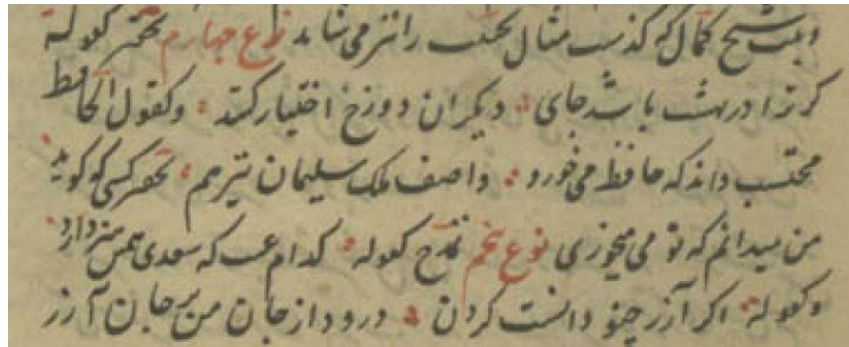
-شناسه اند، گاهی به صورت مخفف (ند) و متصل به کلمه ماقبل نوشته شده است: شریفند و گاهی به صورت کامل و منفصل: لطیف‌اند.

-مشکول کردن (حرکت‌گذاری) عبارات عربی به صورت موردی و ناقص است: عَرَضْتُ النّاقَةَ عَلَي الحوض، وَ مِنَ النَّاسِ مَنْ يَقُولُ آمَنَّا...، قُدْسَ رُوحَهُ و گاهی نیز بدون کتابت حرکات: ضرب غلامه زیدا. در برخی موارد نیز واژه‌های فارسی به جهت پرهیز از خوانش اشتباه حرکت‌گذاری شده است: چه مکن که خود افتی.

-برخی شماره‌گذاری‌ها به صورت عددی است: ۱ تعریض، ۲ ترغیب.

-نقطه‌گذاری تزئینی به رنگ قرمز (شنگرف) نیز در متن مشاهده می‌شود.

-واژه‌های مختوم به (ة) عربی غالباً به شکل اصلی آن نوشته شده است: صنعة، بدیعیة، نسبیة.

۲. نسخه کتابخانه آستانه معصومیه، به شماره ۳/۴۴۴، تاریخ کتابت ۱۲۵۱ ق، ۸۹-۱۶۰ ر (۷۱ برگ)، ۱۶ سطر ۱۵×۱۰ سطر؛ ۲۱×۱۵ بی‌کا.

«نوع و تزئینات جلد: تیماج قهوه‌ای ضربی جدول دار. خط: نسخ و نستعلیق. خصوصیات نسخه موجود: آغاز: الحمد لله بدیع الالهام علی الالهام الیه تعالی و الصلوة و السلام علی حبیبه المطاع... این مختصری است در جمل اقسام علم بدیع که انتخاب کرده شد... انجام: ... و وجودهما فی قول الشیخ کمال رحمه الله: بستاند سر زلفت ز کف رفت نو شد مثل کهنه که حرفست و رسن بود و از لطف تلمیحات بیت شیخ سعدی که: گردن ببینی و دست از ترنج بشناسی روا بود که ملامت کنی زلیخا را، عناوین شنگرف.

معرفی نسخه: معرفی کتاب: دارای یک فاتحه و هفت لطیفه و سه قسم ۱- در سه صحیفه در صنایع بدیعی که نخست به معانی تعلق دارد و سپس به الفاظ ۲- در سی و یک مبحث در صنایع بدیعی که نخست بالفاظ تعلق دارد سپس به معانی ۳- در شانزده مطلب در صنایع بدیعی لفظی و خاتمه در سرقات است، در پنج فصل، جز بدایع الصنایع امیر سید برهان الدین عطاءالله نیشابوری است (دانش پژوه و علمی انواری) یادداشت کلی: آغاز کتاب: الحمد لله بدیع الالهام علی الالهام الیه تعالی و الصلوة و السلام علی حبیبه المطاع... این مختصری است در جمل اقسام علم بدیع که انتخاب کرده شد. ماخذ: فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه آستان مقدس حضرت معصومه (ع). ج. ۲» (تارنمای کتابخانه ملی ایران)

۳. نسخه کتابخانه ملی ایران به شماره ۸/۴۷۶۲، تاریخ کتابت ۱۳۰۰ قمری، ۱۸۳-۲۳۰ (۴۸ برگ)، ۱۸ سطر (۲۱×۱۲) سطر؛ ۲۹×۲۰.

«خط: نستعلیق کتابتی. خصوصیات نسخه موجود: آغاز: بسمله. الحمد لله بديع الالهام على الهام البديع و الصلوة و السلام على حبيبه المطاع ... اما بعد فيقول العبد ... محمد بن على المدعو بفصيح الدشتبياضى ... که این مختصری است در جمل اقسام علم بديع
انجام: ... با ترك من أمكه دست در کردن کرد *** در کردنش آمد هوس شرشه سيم قد تم انيس العشاق فى يوم سبت تاسع شهر آخر الربيعين موافق ۱۳۰۰.

شماره رکورد: ۸۱۲۲۰۱

معرفی کتاب: دارای يك فاتحه و هفت لطيفه و سه قسم ۱- در سه صحيفه در صنايع بديعى که نخست به معانى تعلق دارد و سپس به الفاظ ۲- در سی و يك مبحث در صنايع بديعى که نخست به الفاظ تعلق دارد سپس به معانى ۳- در شانزده مطلب در صنايع بديعى لفظی و خاتمه در سرقات است، در پنج فصل، جز بدایع الصنائع امير سيد برهان الدين عطاءالله نیشابوری است (دانش پژوه و علمی انواری)، ماخذ: فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه ملی ایران. ج. ۲۰) «[تارنمای کتابخانه ملی ایران](#)» لازم به توضیح است که عبارات انجام اثر در نسخه کتابخانه ملی ایران با نسخ مجلس و معصومیه متفاوت است.

در فهرست فنخا سه نسخه از این اثر معرفی شده است. (ن.ک درایتی، ۱۳۹۰: ۸۵۶/۵). در فنخا به نسخه خطی محفوظ در کتابخانه ملی ایران اشاره نشده است. در پژوهش حاضر از نسخه کتابخانه مجلس شورای اسلامی برای تحقیق و استناد استفاده شده است^۲. علت گزینش نسخه کتابخانه مجلس شورای اسلامی، تقدّم تاریخ کتابت اثر در مقایسه با سایر نسخه‌هاست. کتابت نسخه مجلس در تاریخ ۹۶۴ قمری است و تاریخ کتابت نسخ آستانه معصومیه و کتابخانه ملی ایران به ترتیب در سال‌های ۱۲۵۱ قمری و ۱۳۰۰ قمری است.

لازم به توضیح است که نسخه‌ای از بدایع الصنائع در فهرست فنخا و برخی نمایه‌های برخط وجود دارد، اما با ملاحظه منابع نسخه‌پژوهی و فهرست‌ها (درایتی، ۱۳۹۰: ۸۵۶/۵) و «[تارنمای کتابخانه ملی ایران](#)» درمی‌یابیم که این مدخل، یک نسخه متمایز و مستقل محسوب نمی‌شود. نسخه کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران، به شماره ۱۷۶۷-ف در فهرست میکروفیلم‌های کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران نمایه شده است و در اصل میکروفیلم نسخه کتابخانه مجلس شورای اسلامی (سنا به شماره ۷۵۶۲) است و نسخه مجزایی محسوب نمی‌شود. با عنایت به اینکه در فهرس نسخه‌های خطی و تارنماهای برخط این نسخه به صورت جداگانه معرفی شده است، در بخش معرفی نسخ نوشتار به این مورد پرداخته شد.

۲-۳- متن شناسی اثر: متن بدایع الصنائع با ستایش خدا و درود بر نبی رحمت (ص) آغاز می‌شود. عبارات آغازین به عربی و گونه‌ای براعت استهلال است که موضوع اثر را پیش از ورود نمایان می‌کند: «الحمد لله بديع

الهام علی الهم البديع و الصلوة و السلام علی حبیبه المطاع و رسوله المطیع محمد، الذی عباراته محسنات المعانی و البیان و اشاراته مبینات للمعانی و التبیان...» (آ۶). نام مصنف طبق متن، محمدبن علی المدعو بفصیح الدشت‌بیاضی است. عنوان اثر، بدایع الصنایع ذکر شده است. عبارات نسخه در موضع معرفی کتاب، سترده و ناخواناست.

ساختار و فصل‌بندی اثر مشتمل است بر دیباچه تحت عنوان **فاتحه** که شامل بر هفت عنوان فرعی مسمی به **لطیفه** است. لطیفه اول، در تعریف علم معانی و بیان و بدیع. لطیفه دوم، در معنی فصاحت. لطیفه سوم، در بلاغت. لطیفه چهارم، در آنکه فصاحت و بلاغت راجع به لفظ است. لطیفه پنجم، در تقسیم محاسنی که کلام را به سبب لفظ حاصل آید. لطیفه ششم در شرف علم بلاغت. لطیفه هفتم در اوزان شعر پارسی. (آ۷)

متن اصلی در سه بخش اصلی به عنوان **صحیفه** است؛ صحیفه اول در صنعت‌هایی است که به علم معانی باز می‌گردد و در این صحیفه ده **مقصد** است (۱۰ آ). صحیفه ثانیه (دوم) در صنایعی است که به علم بیان باز می‌گردد و در این صحیفه سه **مطلب** است (۲۲ آ). صحیفه ثالثه (سوم) در صنایعی است که مخصوص به علم بدیع است که آن را محسنات بلاغت گویند و در این صحیفه بیست و هفت **فصل** است (۳۷ ب).

خاتمه اثر در سرقات و تضمین و اقتباس و موارد و تلمیح و در وی پنج **فصل** است (۸۹ ب).

رقم کاتب: وقع الفراغ من تسویده فی خمسة عشر من ذالعدة سنة اربع و ستین و تسعمائة (۹۶۴) (۹۲ ب). **کاتب:** خادم الفقراء ابن علی.

نویسنده در مقاله حاضر صرفاً به متن‌شناسی و بررسی محتوایی بخش معانی بدایع الصنایع پرداخته است.

۱-۳-۲- برخی خصایص متن

۱. اغلب شواهد مثال از شعر فارسی است. برای نمونه شواهد مثالی که مصنف در بخش التفات ذکر کرده است، نقل می‌شود:

از تکلم به خطاب: منم که دیده به دیدار دوست کردم باز / چه شکر گویمت ای کارساز بنده نواز؛ از تکلم به غیبت: من گر آلوده دامنم چه عجب / همه عالم گواه عصمت اوست؛ از خطاب به تکلم: تو که خورشید صفت بر همه کس می‌تابی / من چه کردم که چنین روی ز من می‌تابی؛ از غیبت به خطاب: در صومعه زاهد و در خلوت حافظ / جز گوشه ابروی تو محراب دعا نیست (۱۰ آ)

۲. در برخی مواضع متن نیز برای تبیین مباحث بلاغی از شواهد قرآنی و شواهد منظوم و منثور عربی نیز

استفاده شده است:

قوله سبحانه: يا ايها الذين آمنوا اذا قمتم الى الصلوة واركعوا و اسجدوا به خلاف قوله: اقتلوا المشركين كافة. (۱۱ آ)؛ نوع هفدهم: تغليب لفظ است بر معنی كقوله تعالى وَمَنْ يَقْتُلْ مِنْكُمْ لِيَلِّهِ الْآيَةُ؛ نوع بیست و یکم: تغليب جنس بر فرد: كقوله تعالى: أَيَحْسَبُ الْإِنْسَانُ أَلَّنْ نَجْمَعَ عِظَامَهُ. (۱۲ ب)

شاهد مثال به نظم عربی:

قال لی کیف انت؟ قلت علیل سهر دائم و حزن طویل (۱۷ آ)

۳. در غالب موارد شواهد شعری با تحلیل و توضیح مصنف همراه شده است و این نشان‌دهنده تلاش دشت‌بیاضی در جهت شرح و ساده‌سازی مبانی بلاغی برای فهم بهتر مخاطب است. مواردی از این نوع ذکر می‌گردد:

-تغليب عقلا بر غير عقلاست: جهانداري كه رب العالمين است / سزاوار ثنا و آفرين است، اینجا تغليب در لفظ عالمين است به اعتبار واو و نون كه جمع عقلاست و غير عقلا نیز به سبب تغليب داخل است (۱۱ آ)؛ -تغليب جمعیت بر واحد بر عكس ماتقدم، كقول الحافظ: كس به دور نرگست طرفی نسبت از عافیت به كه نفروشدند مستوری به مستان شما، تغليب در لفظ شماست و خطاب با واحد است... (۱۱ آ)؛ -ترهیب، كقول الشيخ سعدی: هیچ كس بی‌دامن تر نیست لیكن دیگران / باز می‌پوشند و ما بر آفتاب افكنده ایم (۱۴ آ) و بدانكه منع جمعی نیست میان این تعریضات، گاه باشد كه دو معنی یا سه و چهار جمع شود و در یک سخن، چنانكه این بیت شیخ كه ترهیب است از تردامنی به نسبت بعضی حاضران یا غایبان و ترغیب به توبه و تمدح نفس خود است به ترك تردامنی و توبه و مذمت غير است به تردامنی و نحو ذلك و این تعریض مرگب خوانند و از این نوع است. (۱۴ ب)؛ - ایجاز قصر و آن چنان است كه در آن كلام حذف نباشد، كقوله تعالى: و لكم فی القصاص حیوة یا اولی الاباب اقتباسه، مر شما را در قصاص آمد حیات ای عاقلان / پند بردارید تا باشید یکسر کاملان، مراد مصرع اول است كه در وی تکرار و حذف و اخلال و حشو و تعقید نیست و وافی به مراد است... و این نوع ایجاز را گاه اختصار گویند و گاه مساوات را نیز اختصار گویند. (۱۸ ب-۱۹ آ).

۴. در غالب شواهد مذکور شعری فارسی، نام شاعر ذکر شده است و برخی ابیات نیز بدون یادکرد از سراینده است. ذیلاً نمونه‌هایی بیان می‌شود:

تغليب متكلم است بر مخاطب كقول الشيخ السعدی: من و تو هر دو خواجه تاشانیم / بنده بارگاه سلطانیم (۱۱ ب)؛ تغليب متكلم است بر مغائب، كقول الحافظ: اگر غم لشكر انگیزد كه خون عاشقان ریزد / من و ساقی بر

او تازیم و بنیادش براندازیم. (۱۱ب) فرید الدین عطار: این گمان هرگز به بازوی تو نیست / جان خود می‌باز و حیران می‌نگر (۱۳آ)؛ کقول الرومی قدس روحه: گفتم شها چون حاضری فردا چه حاجت وعده را / گفتا بیا بگذر ز خود تا وعده را اکنون کنم (۱۳آ)؛ و تعقید لفظی کقول النزاری: یارب مرا خلاص ده از هر چه غیر تست / تا جز ترا نبایدم الا هم از تو جست. (۱۴آ)؛ ترغیب: کقول الشیخ کمال الدین: کمال اگر نگزینی ترنج غبغب یار / نپرسمت به خدا کز خیار زار کئی؟ (۱۴ب)؛ و گاه تعمیم بعد از تخصیص ذکر کنند از برای نکته اشفاق (نقل از امیر خسرو): به هر درد و غمی دل مبتلا شد / چرا یکباره یار از من جدا شد (۲۰ب) برید از عاشقان خود به یکبار / دریغا حاجت دشمن روا شد. (۲۰ب)

۵. در برخی از مثال‌ها صورت منقول شاهد شعری با نسخ امروزی متفاوت است و با توجه به قدمت اثر که به قرن نهم بازمی‌گردد، ارزش تاریخی و نسخه‌شناسی ابیات قابل توجه است. برای نمونه دو بیت زیر از حافظ با ضبط ابیات در نسخه قزوینی-غنی متفاوت است:

- اگر غم لشکر انگیزد که خون عاشقان ریزد / من و ساقی پر او تازیم و بنیادش براندازیم (۱۱ب)؛ ضبط بخشی از مصراع دوم در نسخه قزوینی-غنی بدین صورت است: من و ساقی به هم تازیم (دیوان حافظ: ۲۹۷).

- من و باد صبا مسکین دو سرگردان بی حاصل / من از افسون چشم مست و او از بوی گیسویت (۱۱ب)، ضبط بخشی از مصراع اول در نسخه قزوینی-غنی بدین صورت است: من از افسون چشمت مست و او از بوی گیسویت (دیوان حافظ: ۱۴۴).

۶. نثر کتاب، نثر علمی است و با زبانی ساده و دور از پیرایه‌های لفظی به بحث پیرامون بلاغت پرداخته است؛ البته بسامد واژه‌های عربی در متن نسبتاً بالاست. به علت ضیق حجم نوشتار از بحث در خصوص ویژگی‌های سبکی اثر چشم‌پوشی شد. نمونه نثر بدایع الصنایع در ضمن شواهدی در بخش متن‌شناسی بلاغی اثر نقل شده است.

۷. روش مصنف در توضیح صنایع بدین نحو است که در آغاز هر مقصد، تعریف فن را بیان کرده، سپس اقسام پرشماری را برای هر فن برشمرده است. در ادامه نیز به ذکر شواهد پرداخته، در بسیاری از مواضع نکات موجود در شواهد را به تفصیل بیان نموده است. تفصیل این محور ضمن بحث از خصایص بلاغی اثر بیان شده است.

ذیلاً ساختار و محتوای اثر در بخش نخست بدایع الصنایع (دانش معانی) مورد بحث قرار می‌گیرد. نگارنده در ادامه مقاله کوشیده است که زاویه نظر دشت‌بیاضی به مقوله معانی را با نظری به آثار مطرح و متأخر تحلیل و ارائه نماید:

۲-۳-۲- دیباچه

دیباچه در هفت فصل موسوم به لطیفه به مقدمات فن بلاغت همراه با مختصری در عروض فارسی اختصاص یافته است. مندرجات دیباچه از بابت طرح تعاریف بلاغی معانی، بیان و بدیع؛ بررسی معاییر فصاحت و بلاغت؛ بلاغت کلمه، کلام و متکلم؛ جایگاه علم بلاغت و تبیین انتساب لفظ و معنی به فصاحت و بلاغت از ارزش ویژه‌ای برخوردار است.

لطیفه اول در تعاریف علم معانی و بیان و بدیع است. دشت‌بیاضی علم معانی را به مطابقت لفظ با مقتضای حال تعبیر می‌کند (۱۶)؛ تعریف دشت‌بیاضی منطبق بر تعریف قدمایی آن است که عبارت است از: «معانی در لغت یعنی مقاصد و در اصطلاح، اصول و قواعدی است که چگونگی کلام و مطابقت آن با مقتضای حال و مقام شنونده را می‌شناساند و در هر زبانی مورد استفاده قرار می‌گیرد و معرف ادبیات و زبان است...» (ابوهلال عسکری، ۱۳۷۲: ۴).

در لطیفه دوم معاییر فصاحت و بلاغت در سه ساحت کلمه، کلام و متکلم تبیین شده است: «بدانکه حقیقت فصاحت ابانت و ظهور است و مفرد و مرکب و متکلم را به فصاحت وصف کنند، پس گویند کلمه فصیح و کلام فصیح و شاعر فصیح» (۶). مصنف سپس به ویژگی‌های سلبی کلام فصیح است:

- فصاحت کلمه: خلوص واژه از تنافر حروف و غرابت و مخالفت قیاس لغوی.

- فصاحت کلام: خلوص عبارت از ضعف تألیف و تنافر کلمات و تعقید.

- فصاحت متکلم: ملکه‌ای است که بر زبان گوینده حاکم می‌شود.

مصنف در لطیفه سوم به تعریف بلاغت و تحدید معاییر بلاغت پرداخته است. از نظر دشت‌بیاضی «حقیقت بلاغت وصول و انتهاست، یعنی به نهایت رسیدن و جز کلام و متکلم را به بلاغت وصف نکنند...» (۶).

در لطیفه چهارم به نسبت و اختصاص فصاحت و بلاغت به لفظ و معنی می‌پردازد و نظر خویش را در این باب ابراز می‌کند: «بعضی برآنند که راجع به لفظ است فقط و اقوی شبهه ایشان آن است که چون درست است که تعبیر کنند از معنی واحد به دو لفظ که یکی از آن دو لفظ فصیح باشد و یکی رکیک، پس لازم آید که فصاحت و بلاغت البته راجع به معنی نباشد و بعضی برآنند که راجع به معنی است و امام فخر رازی ... می‌گوید که این قول اصح و اقوی است و از شبهه طائفه اول جواب می‌گوید به مقدماتی مطوله در کتاب نه‌ایة‌الایجاز و جمهور برآنند که راجع به لفظ است به اعتبار افاده معنی پس راجع به هر دو باشد و حق این است و الله اعلم» (۶).

در لطیفه پنجم به محاسن و آرایه‌هایی اشاره می‌کند که کلام از جنبه لفظی حاصل می‌کند و می‌نویسد: «... پس بدانکه مزیت کلام در حُسن و جمال از چهار وجه بیرون نیست، یا به مجرد کتابت باشد، یا به مجرد لفظ من حیث هو هو، یا به نسبت دلالت لفظ باشد بر معنی دلالت لفظیه یا نسبت دلالت لفظ باشد بر معنی دلالت عقلیه معنونه...» (۶ و ۷).

در لطیفه ششم به تبیین ارج و جایگاه علم بلاغت از رهگذر اعجاز کلامی قرآن کریم پرداخته است و معتقد است که «معرفت اعجاز نظم قرآن مجید میسر نشود الا به دانستن علم بلاغت و معرفت دقایق اسرار عربیت که موقوف علیه تعبیر است ممکن نباشد جز به دانستن این علم که صاحب کشف و صاحب مفتاح گفته‌اند که موقوف بر تمام مراد الله تعالی جلّ جناب جلاله از کلام مجید مفتقر است به این علم...» (۷). رویکرد دشت‌بیاضی در لطیفه ششم از پیشینه‌ای کهن در بلاغت عربی برخوردار است. این دیدگاه کوششی از ناحیه برخی علمای بلاغت است که منجر به تصنیف آثاری «چون النکت فی اعجاز القرآن اثر علی بن عیسی رمانی (د ۳۸۴ق) و اعجاز القرآن ابوبکر محمدبن طیب باقلانی (د ۴۰۳ق/۱۰۱۳م) گردید... در همین دوران دو کتاب از شریف رضی (د ۴۰۶ق) به نامهای تلخیص البیان فی مجازات القرآن و المجازات النبویه در زمینه بلاغت درخور اشاره است» (دادبه و فرزانه، ۱۳۹۹).

لطیفه هفتم به صورت مجزا در اوزان شعر پارسی است. (ن. ک ۷ - ۱۰ آ)

۳-۲- صنایع علم معانی

دشت بیاضی در بدایع الصنایع طبقه‌بندی ده‌گانه‌ای از دانش معانی به دست داده است که هم به عنوان نخستین اثر فارسی در دانش معانی و هم از بابت تفاوتی که با طبقه‌بندی‌های متأخر دارد، حائز اهمیت است. اقسام مذکور به شرح ذیل است:

التفات، تغلیب، اسلوب، قلب، تعریض، قصر، استیناف، ایجاز، اطناب، خطاب عام.

طبقه‌بندی اقسام علم معانی با آنچه که در منابع امروزی و نیز متأخرتر از بدایع الصنایع دشت‌بیاضی دیده می‌شود، متفاوت است. در طبقه‌بندی‌های معاصر (ن. ک طبیبیان، ۱۳۹۲: ۳۳) و (رضانژاد، ۱۳۶۷: ۵۰)، مقولات اسناد خبری، احوال مسند و مسندالیه، احوال فعل، انشاء و وصل و فصل از مبانی مهم دانش معانی به شمار آورده شده است حال آنکه در بدایع الصنایع از این محورهای اثری نیست. برخی محورهای مذکور در بدایع الصنایع مانند التفات، تغلیب، قلب، استیناف، اسلوب و تعریض در منابع بلاغی در شمار دانش‌های بیان و بدیع محسوب شده‌اند؛ البته نباید از نظر دور داشت که دشت‌بیاضی از زاویه معانی ثانویه به این محورهای معنوی نگریسته است.

در موارد قصر، ایجاز و اطناب، مباحث بدایع‌الصنایع با مبانی امروزی علم معانی مشترک است. مهم‌ترین وجه مشترک رویکردی به دانش معانی در آثار مربوط بدان، بررسی معانی ثانوی و چگونگی مطابقت لفظ با مقتضای حال است که در محورهای ده‌گانه بدایع‌الصنایع نیز دیده می‌شود.

لازم به توضیح است که اجزاء فرعی هر یک از فنون ده‌گانه در بدایع‌الصنایع در قیاس با طبقه‌بندی‌های جزئی در سایر منابع بلاغی از تعدد و تفصیل بیشتری برخوردار است و این موضوع نشان دهنده دقت نظر مصنف در طبقه‌بندی‌های فرعی است. از این روی، بدایع‌الصنایع اثری با رویکرد جزئی‌نگرانه به صنایع علم معانی است. شایان ذکر است که در غالب این اقسام فرعی، شواهد شعری فارسی نقل و تبیین شده است. مصنف در برخی مواضع متن از اصحاب و ارباب بلاغت و آثارشان یاد کرده، به آراء ایشان اشاره می‌نماید؛ مواردی از این دست در متن اصلی مقاله برای نمونه ذکر می‌شود.

ذیلاً به اختصار رویکرد دشت‌بیاضی به هر یک از فنون دانش معانی در قیاس با تعاریف و طبقه‌بندی‌های متداول در منابع بلاغی بررسی می‌شود (به علت ضیق حجم نوشتار، غالب شواهد مثال و توضیحات مربوط به ابیات حذف شده است و صرفاً خطوط اصلی بحث طرح و تبیین شده است):

۱- التفات

التفات از جمله صنایع مطرح بلاغی است که بعضاً در شمار آرایه‌های بدیع معنوی نیز یاد شده است. «... این روش یعنی آوردن اسم ظاهر به جای ضمیر یا به زبان دیگر آوردن غائب به جای متکلم، ویژه مسندالیه و نیز مختص به این اندازه (که تنها در سخن، غائب به جای متکلم آورده شود) نیست، بلکه هر یک از متکلم یا غائب یا مخاطب به طور کلی به دیگری نقل پذیر است... این گونه نقل، التفات نامیده می‌شود... نزد همه فرزندگان بلاغت مشهور این است که التفات آوردن معنایی است به یکی از سه روش متکلم، مخاطب و غائب پس از آوردن همان معنا به یکی دیگر از سه روش یادشده» (طیبیان، ۱۳۹۲: ۱۰۷-۱۰۶). تعریف دشت بیاضی و تلقی او از التفات مشابه تعاریف معاصران است: «این صنعت چنان باشد که بلیغ نقل کند کلام را از تکلم به خطاب یا غیبت یا از خطاب به تکلم یا غیبت یا از غیبت به تکلم یا خطاب» (۱۰). (آ)

مصنف اقسام شش‌گانه‌ای را برای این فن برشمرده و برای هر قسم نمونه‌هایی را از شعر فارسی ذکر کرده است: «پس التفات شش نوع باشد: از تکلم به خطاب، از تکلم به غیبت، از خطاب به تکلم، از خطاب به غیبت، از غیبت به تکلم، از غیبت به خطاب» (۱۰). (آ)

دشت بیاضی افزون بر شش قسم فوق، انواع دیگری را نیز در این فن برشمرده است که ناظر بر تعدد ابیات مشمول قاعده التفات است: «بدانکه شش نوع دیگر هست التفات را که آن در تعدد ابیات باشد یعنی یک بیت یا دو بیت از قصیده در تکلم باشد و بعد از آن یک بیت یا دو بیت یا سه بیت دیگر خطاب باشد و علی هذا القیاس و بعضی آن را التفات را مرکب خوانند و این شش نوع را که هر کدام را در یک بیت باشد یا بند کما ذکر التفات مفرد گویند...» (۱۰ ب).

۲- تغلیب

تغلیب از جمله مقولات بلاغی قرآنی است که در آن دو لفظ با هم جمع می‌شوند و یکی از آن دو لفظ بر دیگری غلبه معنوی می‌یابد. «تغلیب در دستور زبان عربی عبارت است از ترجیح یکی از دو لفظ همراه بر دیگری؛ مانند: الأبوین (الأب و الأم)، المشرقین (المشرق و المغرب) و العُمَرین (أبو بکر و عمر)» (مصطفی و دیگران، ۲۰۰۴: ۶۵۸). «(راستگو: ۱۳۹۸: ۷۸). دشت بیاضی تغلیب را یکی از موارد ایراد کلام بر خلاف مقتضای ظاهر دانسته، می‌نویسد: «این صنعت از باب اخراج کلامست بر خلاف مقتضای ظاهر و آن چنان باشد که بلیغ یکی از دو معنی را بر دیگری غلبه دهد و ترجیح نهد به جهتی از جهات، پس اسم غالب را بر هر دو اطلاق دهد، چنانکه شمس و قمر را **قمران** و اب و ام را **ابوان** گویند و تغلیب بایی واسع است و انواع وی بسیار» (۱۱ آ).

تغلیب، «امری است لفظی و آورده نمی‌شود مگر این که متضمن نکته‌ای معنوی باشد. انواع تغلیب بدین شرح است: ۱. غلبه مذکر بر مؤنث ... ۲. غلبه مخاطب بر غایب ... ۳. غلبه عاقل بر غیر عاقل ... ۴. غلبه اکثریت بر اقلیت ... ۵. غلبه آلت معهود بر غیر آن ... ۶. غلبه اشعر بر غیر آن ... ۷. غلبه اخف بر غیرش» (رضایی، ۱۳۸۴: ۹۸-۱۰۰). مصنف اقسام پرشماری از فن تغلیب را بیان می‌کند که در قیاس با آنچه که در منابع متأخر آمده است، بسیار بیشتر است:

اول، تغلیب عقلا بر غیر عقلاست؛ دوم، تغلیب غیرعقلاست بر عقلا؛ سوم، تغلیب واحد است بر جمع؛ چهارم، تغلیب جمعیت بر واحد بر عکس ماتقدم است؛ پنجم، تغلیب ذکور بر اناث است؛ ششم، تغلیب اناث است بر ذکور؛ هفتم، تغلیب متکلم است بر مخاطب؛ هشتم، تغلیب مخاطب است بر متکلم؛ نهم، تغلیب متکلم است بر مغائب؛ دهم، تغلیب مغائب است بر متکلم؛ یازدهم، تغلیب مخاطبست بر مغائب؛ دوازدهم، تغلیب مغائب است بر مخاطب؛ سیزدهم، تغلیب مرکب است و آن چنان باشد که یک معنی را از این طرق بر دو معنی ترجیح نهند و تغلیب کنند چنانکه متکلم را بر مخاطب و مغائب یا مخاطب را بر متکلم و مغائب یا مغائب را بر متکلم و مخاطب؛ چهاردهم، تغلیب موجود است بر معدوم؛ پانزدهم، تغلیب ایهام است و آن چنان است که لفظی را دو معنی باشد، قریب و بعید پس یکی را بر آن دیگری تغلیب کنند؛ شانزدهم، تغلیب معنی است بر لفظ؛ هفدهم، تغلیب لفظ

است بر معنی؛ هجدهم، تغلیب احدالمتصاحبین است بر دیگری؛ نوزدهم، تغلیب احدالمتشابهین است بر دیگری؛ بیستم، تغلیب فرد بر جنس است؛ بیست و یکم، تغلیب جنس بر فرد است؛ بیست و دوم، تغلیب جنس بر فردی از غیر آن جنس باشد (۱۱-۱۲ ب).

۳- اسلوب الحکیم

اسلوب الحکیم از موارد حمل سخن بر خلاف مقتضای ظاهر است. این آرایه بلاغی در منابع مربوط گاه در ضمن فنون بدیع و گاه در مقولات دانش معانی مطرح شده است. در این فنّ معنوی «گوینده سخن مخاطب را به چیزی که مقصود وی نبوده حمل می‌نماید تا به او گوشزد کند که سخن او از مقصود شنونده ارزنده‌تر است» (طیبیان، ۱۳۹۲: ۱۱۱). «بسیاری از علمای بلاغت به تبعیت از سکاکی و قزوینی، اسلوب حکیم را ضمن بحث خروج از مقتضای ظاهر ذکر کردند و برخی دیگر آن را در موضوعات بدیعی و برخی آن را در ضمن استفهام بررسی کرده‌اند. اولین کسی که اسلوب حکیم را در مباحث خروج از مقتضای ظاهر بیان کرد ابویعقوب سکاکی و پس از او خطیب قزوینی بود...» (میرحسینی و دیگران، ۱۳۹۳: ۵۱).

دشت‌بیاضی افزون بر تعریف دقیق فنّ حاضر که از آن با عنوان اسلوب یاد می‌کند، قسمی دیگر را که خلاف آن است نیز نام برده است: «بدانکه اسلوب نوعی باشد از کلام بر طرزی مخصوص پس اگر معقول و قاعده باشد آن را **اسلوب الحکیم** گویند و الا آن را **اسلوب احمق** گویند و هر یک از این اسلوبین در مخاطبات استعمال کنند یا در مجاوبات، چهار باشد و هر یک از این چهار بر طریق استدلال باشد یا بر غیر استدلال هشت باشد و بعضی از صور اسلوب که در مجاوبات افتد مشتبه شود به صنعت جواب و سوال...» (۱۲ ب و ۱۳ آ). مصنف برای اسلوب اقسامی را نیز قائل شده است که ذیلاً از نظر گذرانده می‌شود.

نوع اول از اسلوب حکیم در مخاطبات (نه) بر طریق استدلال است، چنانکه بلیغ با مخاطب سخنی گوید که نه متوقع مخاطب باشد و غرض از آن تنبه باشد بر آن که انطباق و اولی به حال مخاطب این است نه مراد وی (۱۳ آ). نوع دوم که در مجاوبات باشد (۱۳ آ). نوع سوم از اسلوب احمق در مخاطبات است (۱۳ آ). نوع چهارم در مجاوبات (۱۳ آ). اکنون چهار نوع استدلالی را برین قیاس باید کرد اما قیاس اسلوب حکیم کفوله تعالی: لو کان فیهما آلهة الا الله لفسدنا و اما قیاس اسلوب احمق کقول الشیطان الرجیم: انا خیر منه خلقتنی من نار و خلقته من طین... (۱۳ ب).

۴- قلب

قلب از جمله آرایه‌های بلاغی است که در بدیع، معانی و بیان ذکر شده است. البته نوع و کارکرد این مقوله در علوم مذکور متفاوت است. در دانش معانی، قلب از موارد خروج از مقتضای ظاهر است و «عبارت است از قراردادن هر یک از دو جزء از اجزاء کلام در مکان جزء دیگر و آن بر دو قسم است، زیرا داعی بر اعتبار قلب در کلام یا از جهت لفظ است، بدین معنی که صحت لفظ موقوف است بر این که در کلام قلب اعتبار شود و الا کلام از حیث لفظ صحیح نخواهد بود. و یا از جهت معنی یعنی تا کلام محمول بر قلب نگردد، معنی آن درست نیاید» (رجائی، ۱۳۹۲: ۱۴۳).

دشت بیاضی پیش از تعریف قلب و برای رفع شبهه ابتدائاً اقسام قلب در بلاغت را برشمرده است: بدانکه قلب در این علم به پنج معنی می‌آید: ۱- قلب اجزاء کلام در معانی. ۲- قلب تشبیه در بیان. ۳- قلب در صنایع لفظیه. ۴- قلب جناس در تجنیسات. ۵- قلب سرقات در عیوب شعر و مراد اینجا نوع اول است باقی هر یک در محل خود بیاید... (۱۳ ب). مصنف سپس به تعریف قلب از منظر علم معانی پرداخته، اقسام شش‌گانه‌ای را برای آن ذکر کرده است: و این قلب چنانست که بلیغ جزئی از کلام را به جای جزئی دیگر نهد به اعتبار معنی لطیف تا نسبت نظم که بی آن تبدیل سخن موزون نباشد و هر یک از این دو قسم ما بر قاعدهٔ نحو راست باشد یا نباشد، اگر نباشد خالی از تعقیدی نخواهد بود لفظی یا معنوی، پس قلب بر شش نوع باشد:

نوع اول، جزئی در نثر به جای جزئی که در نحو مستقیم باشد؛ نوع دوم که در نحو مستقیم نباشد و تعقید لفظی باشد؛ نوع سوم، آنکه مستقیم نباشد و تعقید معنوی باشد؛ نوع چهارم، آنکه در نظم باشد و در نحو مستقیم؛ نوع پنجم، آنکه مستقیم نباشد و تعقید لفظی؛ نوع ششم، آنکه مستقیم نباشد و تعقید معنوی نامند... (۱۴ آ).

۵- تعریض

تعریض از جمله مقولات بلاغی است که هم در معانی و هم در بیان به آن پرداخته شده است. البته میان محققان و بلاغیون در یکی دانستن این فن (تعریض در علم معانی) با مقولهٔ تعریض بیانی (از اقسام کنایه در علم بیان)، اختلاف نظر وجود دارد. شفیعی کدکنی تفاوت کنایه و تعریض را در سه موضوع دانسته است: «نخست اینکه کنایه از مقولهٔ مجاز است و لی تعریض، مجاز نیست زیرا تعریض را از طریق قرینه می‌توان دریافت پس پیوندی با لفظ ندارد، نه از باب حقیقت و نه از باب مجاز. دوم اینکه کنایه همانگونه که در مفرد استعمال می‌شود در مرکب نیز وجود دارد ولی تعریض در مفرد نیست... و سوم اینکه دلالت کنایه از طریق لفظ است و به طریق

مجاز، ولی دلالت تعریض از جهت قرینه و اشاره است» (۱۳۸۸: ۱۴۷). برخی از محققان برآنند که باید تعریض مذکور در علم معانی را فنی مستقل و متمایز از آنچه که در بیان است محسوب کرد (ر.ک صالحی مازندرانی، ۱۴۰۱: ۱۴۶).

دشت بیاضی موضع وقوع تعریض در علم معانی را بیشتر در مخاطبات دانسته است و این قسم خطابی را از صنایع نیکو به شمار آورده است، چراکه از اثرگذاری بیشتری برخوردار است؛ در ادامه به تعریف و بیان اغراض معنوی تعریض می‌پردازد: «و آن چنان باشد که بلیغ فعلی را نسبت کند به کسی و مراد وی غیر آن منسوب الیه باشد و غرض اسماع آن غیر باشد بر وجهی لطیف تا زود متنه گردد و در این تعریض انواع فواید است، چون سترحال و حذر از تفحش و صون معروض از حدود و تعزیرات و ملامت و غیر آن» (۱۱۴). مصنف برای این صنعت هفت قسم را بیان کرده است؛ البته تعریض کنایه را متمایز دانسته و وعده کرده است که در فصل بعدی بدایع بدان بپردازد: «اکنون بدان که تعریض اولاً هفت قسم است: تعریض کنایه و بیان آن وظیفه صحیفه دوم است... اما انواع دیگر آن اعم از آن است که ذکر موصوف باشد یا نه: ۱- تعریض ترهیب، ۲- ترغیب، ۳- تحبیب، ۴- تحقیر، ۵- تمدح، ۶- مذمت» (۱۱۴).

نوع اول تعریض از مقوله ترهیب است؛ نوع دوم از گونه ترغیب است؛ در نوع سوم به غرض معنوی تحبیب پرداخته شده است؛ نوع چهارم در گونه تحقیر است؛ نوع پنجم به غرض معنوی تمدح در تعریض پرداخته شده است و نوع ششم نیز در بیان مذمت در ضمن تعریض است (۱۱۴-۱۱۵).

۶- قصر

قصر از صنایع مهم معنوی است که در کتب بلاغی به صورتی مبسوط و در اقسامی متنوع بدان پرداخته شده است. در طرق قصر و انواع آن تفاوت‌هایی در منابع بلاغی دیده می‌شود. علمای بلاغت قصر را ویژه گردانیدن چیزی به چیز دیگر به روش ویژه بر حسب اضافه و نسبت به چیز معین دیگری، نه نسبت به همه چیزها دانسته‌اند (ر.ک طبیبیان، ۱۳۹۲: ۱۵۹). صنعت معنوی قصر در بدایع‌الصنایع مبسوط‌ترین بخش در فصل معانی است و مصنف ضمن تعریف و تحدید دقیق قصر، اقسام پرشماری را نیز برای آن ذکر می‌کند. در این فصل برخی از شواهد به تبعیت از کتب بلاغی متقدم به زبان عربی است.

دشت بیاضی در اولین گام قصر را به دو قسم اصلی حقیقی و اضافی منقسم می‌کند: «در قصر که تخصیص چیزی است به چیزی و انواع قصر صد و چهل و چهار شود، زیرا که قصر اولاً دو قسمت حقیقی و اضافی حقیقی است که تخصیص کند چیزی را به چیزی که در حقیقت از آن تجاوز نکند و البته منفک نگردد، مثاله: ما ضاحک الا الانسان و اضافی آن است که تخصیص چیزی را به چیزی کند که به ضد آن چیز تجاوز نکند و اگر چه ممکن بود

که به چیزی دیگر تجاوز کند، مثاله: ما زید الا قائم، یعنی زید مقصور است به صفت قیام به اضافه یا صفت قعود یعنی از قیام به قعود تجاوز نمی‌کند، اما می‌شاید که به صفتی دیگر مثل تکلم و تبسم و تنعم و فقر و غنی و نحوها تجاوز کند» (۱۱۵) مصنف سپس این دو قسم اصلی را به قصر موصوف بر صفت و صفت بر موصوف دسته‌بندی کرده، می‌نویسد: «و هر یک از این دو قسم قصر موصوف بر صفت باشد به تقدیم مسندالیه یا قصر صفت بر موصوف چهار باشد» (۱۱۵) و سپس این اقسام را بر حسب اعتقاد مخاطب به سه گونه قلب، افراد و تعیین طبقه‌بندی کرده است. (۱۱۵).

دشت بیاضی برای صنعت قصر شیوه‌های متعددی را نام برده است: ۱- ما و الأست. ۲- ائما. ۳- عطف. ۴- تقدیم آنچه حق آن تأخیر است. ۵- توسیط ضمیر فصل میان مسند و مسندالیه. ۶- تعریف مسند، آن شش طریق در کلام عرب باشد. ۷- لفظ همین چنانکه گویی همین منم یا همین تویی. (۱۱۵) ۸- تویی که این صفت داری و همین تو محبوبم و غمگدازم، تویی و بس یا منم و بس و نحو ذلک. ۹- جز تو نیست یا جز او نیست یا جز تو که تواند و جز تو کیست و مانند آن. (۱۱۵) ۱۰- آنکه بر طریق استفهام گویند، کیست که فلان صفت دارد یعنی مغلوبست که آن صفت مخصوص وی است و غیر وی ندارد. ۱۱- لفظ همو. ۱۲- نفی بر نفی چنانکه گویی که خبری نیست که نیست، اکنون در هر طریقی دوازده مثال باید آورد زیادتی توضیح را. (۱۱۵) در ادامه برای هر یک مثال‌های منظوم بسیاری همراه با توضیحات مبسوط آورده است.

۷- استیناف

در انوارالبلاغه مازندرانی، مقوله استیناف ذیل مقوله وصل و فصل و در سه قسم، ضمن مقوله شبه کمال اتصال مطرح و تحلیل شده است. (ن. ک مازندرانی، ۱۳۷۶: ۲۱۶-۲۱۸).

مقصد هفتم بدایع الصنایع به صنعت معنوی استیناف اختصاص یافته است. «این صنعت چنان باشد که بلیغ دو جمله ذکر کند بی عطف و بی رابطه چنان که جمله اولی متضمن سؤالی باشد و جمله ثانی به جای جواب آن سؤال مقدر:

قال لی کیف انت؟ قلت علیل سهر دائم و حزن طویل» (۱۱۷).

دشت بیاضی صنعت حاضر را به سه قسم طبقه‌بندی می‌کند: بدانکه استیناف اولاً بر سه قسم است زیرا که آن سؤال که جمله اول متضمن آن است یا از سبب مطلق حکم است و یا از سبب خاص که مخصوص به حکم خاص باشد و یا از غیر مطلق و خاص (۱۱۷). دوم آنکه سؤال از مسبب حکم باشد (۱۷). سوم آنکه سؤال از مشابهت حال باشد (۱۱۸). چهارم آنکه سؤال از وجه شبه باشد...؛ پنجم آنکه سؤال از کیفیت جواب مسؤل باشد ... (۱۱۸).

ششم آنکه سؤال از مانع حکم باشد... (۱۸آ).

و بدانکه دو نوع دیگر است استیناف را یکی آنکه اسم آنکه از او استیناف کرده‌اند اعاده کنند در صدر جمله مستأنفه... (۱۸ب). دوم آنکه صفتی از صفات آن کس در صدر مستأنفه ذکر کنند بی اعاده اسم... و هر کدام از این دو نوع در ذم نیز استعمال کنند... (۱۸ب).

۸- ایجاز

ایجاز از شناخته شده‌ترین صنایع معانی است؛ ایجاز «محصور کردن بلاغت است بر پایه حقیقت و آنچه از مقدار حاجت تجاوز کند زائد و داخل در باب بیهوده گوئی و خطا است» (ابوهلال عسکری، ۱۳۷۲: ۲۶۴). در صورتی که الفاظ موجز وافی به مقصود و مراد نباشد، چنین کلامی خارج از اسلوب صحیح بلاغت محسوب می‌شود. برخی (ر.ک طبیبیان، ۱۳۹۲: ۲۵۳) معیار سخن موجز را کمتر بودن آن از عرف کلام مردم متوسط دانسته‌اند.

مقصد هشتم بدایع‌الصنایع به ایجاز پرداخته است. در آغاز این فصل مصنف تعریف سه مقوله معنوی ایجاز، اطناب و مساوات را بیان کرده است: و آن (ایجاز) چنانست که بلیغ معنی بسیار را در لفظ اندک ادا کند، چنانکه به سهولت منفهم شود بلغا را نه برسبیل کنایت و تعریض و بدانکه ایجاز و اطناب و مساوات سه صنعت بدیعه‌اند از امور نسبیه و تعریف ثلثه آن است که متکلم را تعبیر از مراد یا به لفظی باشد ناقص از اصل مراد وی لیکن وافی به مراد وی باشد و آن ایجاز است و یا زاید باشد بر اصل مراد وی از برای فایده و آن اطناب است و یا مساوی اصل مراد وی باشد و آن مساوات است (۱۸ب).

دشت‌بیاضی دو قسم اصلی برای ایجاز ذکر می‌کند: نوع اول، ایجاز قصر و آن چنان است که در آن کلام حذف نباشد... و این نوع ایجاز را گاه اختصار گویند و گاه مساوات را نیز اختصار گویند. (۱۸ب-۱۹آ).

دوم، ایجاز حذف است که در آن کلام حذفی باشد از روی عربیت و آن منقسم به سه قسم شود، زیرا که آن محذوف یا جزء جمله باشد یا جمله یا اکثر از جمله، اما آنکه محذوف جزء جمله باشد هشت نوع شود: ۱- آنکه مضاف باشد. ۲- موصوف. ۳- صفت. ۴- شرط. ۵- جواب شرط. ۶- مسند. ۷- مسندالیه. ۸- مفعول و غیر این نیز باشد و لیکن این ثمانیه کثیرالدورند. (۱۹آ).

قسم دوم که محذوف جمله باشد سه نوع می‌شود: ۱- آنکه محذوف سبب باشد سبب مذکور را، کقوله: تا نگویی که زما یادنکردست فلان / تا نگویی که دلم شاد نکردست فلان؛ یعنی این نامه نوشتم یا این تحفه فرستادم تا نگویی الخ. ۲- آنکه سبب باشد یا مسبب مذکور را... ۳- آنکه نی سبب باشد و نی مسبب و آن انواع است... (۱۹ب).

قسم سوم که محذوف اکثر از جمله باشد، کقوله: قد خوبان به سرو می‌نامند / سرو چوبی است ناتراشیده؛ یعنی خطا می‌کنند زیرا که قد خوبان نه چوب است و نه ناهموار و سرو این هر دو صفت دارد پس نسبتی ندارد قد خوبان به سرو چرا که سرو چوبی است ناتراشیده و این قسم مشتبه است به نوع سیم استیناف... (۱۹ب و ۲۰آ).

۹- اطناب

اطناب نیز مانند ایجاز از صنایع برجسته مطروح در معانی است که مقصود از آن ایراد سخن است افزون‌تر از سخن مردم عادی. اطناب در صورتی ارزش بلاغی می‌یابد که متضمن فائده و نکته‌ای باشد، در غیر این صورت خارج از باب بلاغت محسوب می‌گردد. (ر.ک تقوی، ۱۳۶۳: ۱۳۱) و (رضانژاد، ۱۳۶۷: ۴۴۸).

مقصد نهم بدایع‌الصنایع مختص به اطناب است. تعریف این صنعت در مقصد قبلی همراه با ایجاز و مساوات ذکر شده است. دشت‌بیاضی فروع هشت‌گانه‌ای را برای اطناب نام برده است: فرع اول ایضاح بعد الابهام است که مصنف شش شعبه برای آن ذکر کرده است: ۱- آنکه در مطلق عدد باشد؛ ۲- آنکه مخصوص به مثنی باشد که تغییرش به دو لفظ آزند در آخر و آن را علما توشیح خوانند؛ ۳- آنکه مثنی باشد و در وی یک ایضاح باشد؛ ۴- آنکه هم مثنی باشد و در وی اسم عدد مذکور نباشد؛ ۵- آنکه در غیر عدد باشد؛ ۶- آنکه بر سبیل استفهام باشد. (۲۰آ).

فرع دوم، تخصیص بعد از تعمیم است و «آن چنان باشد که بلیغ لفظی عام ذکر کند، جنس یا نوع و بعد از آن فردی را از افراد آن عام تخصیص کند به ذکر به جهت مزیت آن فرد... (۲۰ب) و گاه تعمیم بعد از تخصیص ذکر کنند از برای نکته اشفاق...» (۲۰ب).

فرع سوم، تکریر از برای نکته و به این قید از تطویل متمایز شود (۲۰ب).

فرع چهارم، بررسی مقوله ایغال است و «آن تأکیدی باشد در آخر بیت یا در آخر مصرعی مفید نکته من غیر تکریر، پس این تأکید به معنی بازگردد و از آنش تأکید گویند که معنی بیت بی‌آن تمام باشد (۲۰ب).

فرع پنجم، تبیین مقوله تذییل است و «آن چنان است که جمله آورند بعد از جمله که مشتمل بر معنی جمله اولی باشد از برای تأکید، خواه در آخر بیت و خواه در وسط و خواه در اول، پس بیان تذییل و ایغال عموم من وجه باشد، اکنون تذییل بر چهار وجه باشد... اول آنکه بر طریق مثل باشد: یعنی جمله دوم مثلی سائر باشد؛ وجه دوم، آنکه بر طریق مثل نباشد، وجه سوم، جمله ثانیه نیز تأکید مفهوم جمله اولی کند بر طریق مثل؛ وجه چهارم، آنکه تأکید مفهوم جمله اولی کند نه بر طریق مثل و اما دو وجه اول تأکید منطوق کند... (۲۱آ).

فرع ششم، تکمیل است و «آن را احتراس نیز گویند و آن چنانست که در کلامی که لفظ موهم خلاف مقصود باشد و دفع آن ابهام کنند به لفظی دیگر بر سبیل تفسیر و بیان و آن دافع در وسط کلام باشد و در آخر نیز (۲۱آ)،

پس تکمیل بر دو وجه باشد (۲۱ب).

فرع هفتم در تتمیم است و عبارت است از این است «که در لفظ فضلۀ آورند در وسط کلام یا در آخر آن لنگتنه و آن کلام موهم خلاف مقصود نباشد، پس تتمیم نیز بر قیاس تکمیل بر دو وجه است... (۲۱ب).

فرع هشتم در فنّ اعتراض است و «آن چنان است که در اثناء کلام یا در میان دو کلام که به معنی متصل یکدیگر باشند، جمله آورند یا اکثر از جمله که آن را محلی از اعراب نباشد و نکته باشد در آن که جز دفع ایهام نکند و انشاء کلام اعم از آن است که در مصراع اول باشد...» (۲۱ب).

۱۰- خطاب عام

فصل پایانی دانش معانی در مقصد دهم و تبیین مقوله خطاب عام است. این عنوان در هیچ‌یک از آثار بلاغی مخصوص به علم معانی وجود ندارد. از نظر دشت‌بیاضی خطاب عام، مخاطب ساختن فردی یا گروهی غیرمعین است «و آن چنان باشد که بلیغ خطاب کند با فردی غیر معین و آن را زبونی گویند و یا با جمعی غیر معینه و آن اولاً بر سه وجه باشد، زیرا که **خطاب با اعم عام** باشد: ایها الناس جهان جای تن‌آسانی نیست؛ یا با **اخص**: ای نفس اگر به دیده تحقیق بنگری، و به تجرید مشتبه شود یا با **عام من وجه و خاص من وجه**، کقول الحافظ: عمرتان باد و مراد ای ساقیان بزم جم/گر چه جام ما نشد پر می به دوران شما؛ و بر هر تقدیر بر سبیل ندا خطاب کنند یا غیر ندا (۲۲آ).

۳- نتیجه‌گیری

دشت‌بیاضی از ادبا و دانشمندان برجسته عصر تیموری و معاصر امیر علیشیر نوایی بوده است. از وی آثار متعددی در موضوعات مختلف برجای مانده است. از جمله آثار ارزشمند وی، بدایع‌الصنایع در دانش بلاغت و به زبان فارسی است. مهم‌ترین ویژگی اثر آن است که بدایع‌الصنایع نخستین متن بلاغی فارسی است که به صورت مجزا به فنّ معانی و صنایع آن پرداخته است. از این اثر سه نسخه خطی در کتابخانه‌های ایران موجود است و کهن‌ترین نسخه، کتابت شده در تاریخ ۹۶۴ قمری است. ساختار اثر مشتمل بر دیباچه در موضوع فصاحت و بلاغت و بحثی موجز در عروض فارسی است؛ متن اصلی شامل بر فنون معانی، بیان و بدیع، و خاتمه در موضوع سرقات است. صنایع مذکور در علم معانی به ده محور اختصاص یافته است. این محورها با طبقه‌بندی‌های متأخر در کتب بلاغی تا حدودی متفاوت است، بدین معنی که برخی از مبانی اصلی معانی مانند احوال مسند و مسندالیه در بدایع‌الصنایع مذکور نیست و در برابر برخی فنون معنوی مانند تغلیب، قلب، تعریض و استیناف که در شمار مباحث فرعی و بعضاً مشترک بلاغی است، در این کتاب در شمار محورهای اصلی معانی برشمرده شده‌اند. نویسنده در تدوین اثر از متقدمان دانش بلاغت نظیر سکاکی و زمخشری تأثیر پذیرفته و در برخی مواضع متن به آراء ایشان اشاره کرده است. وجه اهمیت دیگر کتاب، بررسی و تبیین و تحلیل فنون بلاغی با تکیه بر شعر فارسی است و از این روی بدایع‌الصنایع در بومی‌سازی و فارسی‌نویسی بلاغت در زبان فارسی اثری حائز ارزش است. روش نویسنده در توضیح هر یک از فنون معنوی بدین صورت است که ابتدا تعریفی از محور مورد بحث ارائه کرده، سپس اقسام پرشماری از آن را با توجه به شواهد شعری فارسی و با توضیحات مبسوط و مکفی تحلیل نموده است. ویژگی شایان ذکر دیگر در بدایع‌الصنایع، نکته‌سنجی و دقت نظر دشت‌بیاضی در تقسیم‌بندی فنون دانش معانی است؛ به نحوی که طبقات ذکر شده در هر یک از صنایع معنوی نسبت به نظایر آن‌ها در کتب متأخر از تنوع و تعدد بیشتری برخوردار است. شواهد مذکور در متن نیز از آیات قرآنی، شواهد منظوم و منشور عربی و شواهد شعری فراوان فارسی است که در اغلب موارد نام سراینده نیز یاد شده است.

یادداشت‌ها

۱. محمدکریم الدشت‌بیاضی: ابن فصیح الدین محمد القاضی، کان قاضیا بها. له «شرح نصاب الصبیان» المطبوع ۱۲۶۶ و بعدها، معه شرح ملحقات النصاب التي الحقها به والده فصیح الدین و اظن والده فصیح الدین هو الشارح ل«بیست باب» (ذ ۱۳:۱۳۱) باسم الوزير میرعلی شیرالنوائی (م ۹۰۶) و هو ابن عبدالکریم البسطامی الأصل و لعله متحد مع کریم الدین الشیرازی» (آقابزرگ طهرانی، ۱۴۳۰ ق: ۱۹۳/۴).

۲. ارجاعات به متن بدایع الصنایع بر مبنای شماره برگه نسخه خطی است.

عدم تعارض منافع

نویسندگانی که نام‌هایشان ذکر شده است تأیید می‌کنند که هیچ وابستگی یا مشارکتی با هیچ سازمان یا نهادی که منافع مالی (مانند حق الزحمه؛ کمک‌های آموزشی؛ شرکت در سخنرانی‌ها؛ عضویت، استخدام، مشاوره، مالکیت سهام یا سایر منافع مالی؛ و شهادت کارشناسی یا ترتیبات مجوز اختراعات) یا منافع غیرمالی (مانند روابط شخصی یا حرفه‌ای، وابستگی‌ها، دانش یا باورها) در موضوع یا مواد مورد بحث در این دست‌نوشته ندارند.

فهرست منابع

کتاب و مقالات

- آقا بزرگ الطهرانی، محمد محسن. (۱۴۳۰ ق/ ۲۰۰۹م). طبقات اعلام الشيعة. جلد ۴. بیروت: دار إحياء التراث العربي.
- ابوهلال حسن بن عبدالله بن سهل عسکری. (۱۳۷۲). معیار البلاغة: مقدمه‌ای در مباحث علوم بلاغت. ترجمه محمد جواد نصیری. تهران: دانشگاه تهران.
- اکبری بیرق، حسن و هدایتی، روجا. (۱۳۸۹). «علم معانی سنتی در بوته نقد». مجله مطالعات زبانی و بلاغی. سال یکم. شماره ۱. ۲۲-۹.
- امیرعلیشیر نوایی. (۱۳۶۳). تذکره مجالس النفايس. به سعی و اهتمام علی اصغر حکمت. تهران: منوچهری.
- تقوی، نصرالله. (۱۳۶۳). هنجارگفتار. اصفهان: فرهنگسرای اصفهان.
- حافظ، شمس‌الدین محمد. (۱۳۹۶). دیوان حافظ. تصحیح علامه محمد قزوینی و دکتر قاسم غنی. به اهتمام عبدالکریم جریزه‌دار. تهران: انتشارات اساطیر.
- دادبه، اصغر و فرزانه، بابک. (۱۳۹۹). «بلاغت». مندرج در دائرة المعارف بزرگ اسلامی. جلد ۱۲. ویرایش شده در ۳۱/۳/۱۳۹۹. پیوند مجازی مقاله: بلاغت | دائرة المعارف بزرگ اسلامی | مرکز دائرة المعارف بزرگ اسلامی (cgie.org.ir). https://doi.org/10.1163/1872-5309_ewic_ewiccom_0337
- درایتی، مصطفی. (۱۳۹۰). فهرستگان نسخه‌های خطی ایران (فنخا). جلد ۵. تهران: سازمان اسناد و کتابخانه ملی ایران.
- دشت‌بیاضی، محمد بن محمد بن علی فصیح. (بی تا). بدایع الصنایع. نسخه خطی محفوظ در کتابخانه مجلس شورای اسلامی به شماره ۵۳ (۷۵۶۲).
- راستگو، کبری. (۱۳۹۸). «بررسی ابزار زبانی «تغلیب» در قرآن کریم با تأکید بر هم‌متن و الگوی تحلیل مؤلفه‌ای». پژوهشنامه معارف قرآنی. سال ۱۰. شماره ۳۸. پاییز. ۷۳-۱۰۶.
- رجائی، محمدخلیل. (۱۳۹۲). معالم البلاغة در علم معانی و بیان و بدیع. شیراز: انتشارات دانشگاه شیراز.
- رضائزاد (نوشین)، غلامحسین. (۱۳۶۷). اصول علم بلاغت در زبان فارسی. تهران: الزهراء.
- سارلی، ناصرقلی و سعادت‌درخشان، فاطمه. (۱۳۸۹). «دوره‌بندی تاریخ دانش بلاغت فارسی». فصلنامه علمی-پژوهشی نقد ادبی. س ۳. ش ۱۰. تابستان. ۳۳-۷.

- شفیعی کدکنی، محمدرضا. (۱۳۸۸). **صورخیال در شعر فارسی**. تهران: آگاه.
- شفیعیون، سعید و میرمحمدی، سید وحید. (۱۳۹۸). «پیش‌نهادهایی برای سامان‌دهی تشنّت تعاریف استعاره و تقسیماتش در بلاغت فارسی». *کهن‌نامهٔ ادب پارسی*. سال دهم. شمارهٔ دوم. ۲۰۹-۲۴۱.
- صالحی مازندرانی، محمدرضا و همکاران. (۱۴۰۱). «واکاوی مفاهیم «تعریض» و سوبه‌های مختلف آن». *مجلهٔ مطالعات زبانی و بلاغی*. سال ۱۳. شمارهٔ ۳۰. زمستان. ۱۳۷-۱۶۶.
- طبیبیان، سید محمد. (۱۳۹۲). **برابره‌های علوم بلاغت در فارسی و عربی بر اساس تلخیص المفتاح و مختصر المعانی**. تهران: امیرکبیر.
- کوچی، امیر و همکاران. (۱۳۹۸). «جایگاه مدارس در کیفیت آموزش ولایت قهستان (از سلجوقی تا صفویه)». *نشریهٔ علمی-پژوهشی مطالعات هنر اسلامی*. دورهٔ پانزدهم. شمارهٔ ۳۶. زمستان. ۲۲۳-۲۴۳.
- مازندرانی، محمد هادی بن محمد صالح. (۱۳۷۶). **أنوارالبلاغه (در فنون معانی بیان و بدیع)**. گردآورنده محمدعلی غلامی نژاد. تهران: مرکز فرهنگی نشر قبله.
- میرحسینی، محمد و همکاران. (۱۳۹۳). «زیبایی‌شناسی اسلوب حکیم در قرآن (بررسی موردی ده جزء میانی قرآن)». *پژوهش‌های ادبی-قرآنی*. سال دوم. شمارهٔ چهارم. زمستان. ۴۶-۶۵.
- همایی، جلال‌الدین. (۱۳۸۹). **فنون بلاغت و صناعات ادبی**. تهران: اهورا.

منابع مجازی

- تارنمای کتابخانهٔ ملی ایران:

<https://opac.nlai.ir/opac->

[prod/search/briefListSearch.do?command=FULL_VIEW&id=7820961&pageStatus=0&sortKeyValue1=sortkey_title&sortKeyValue2=sortkey_author](https://opac.nlai.ir/opac-prod/search/briefListSearch.do?command=FULL_VIEW&id=7820961&pageStatus=0&sortKeyValue1=sortkey_title&sortKeyValue2=sortkey_author)

- تارنمای کتابخانهٔ ملی ایران:

<https://opac.nlai.ir/opac->

[prod/search/briefListSearch.do?command=FULL_VIEW&id=8250867&pageStatus=0&sortKeyValue1=sortkey_title&sortKeyValue2=sortkey_author](https://opac.nlai.ir/opac-prod/search/briefListSearch.do?command=FULL_VIEW&id=8250867&pageStatus=0&sortKeyValue1=sortkey_title&sortKeyValue2=sortkey_author)

- تارنمای کتابخانهٔ مجلس شورای اسلامی:

<https://mirasebaharestan.ical.ir/Search/DocumentDetails/31871?HighlightWords=%D8%AF%D8%B4%D8%AA%20%D8%A8%DB%8C%D8%A7%D8%B6%DB%8C%20>

پیوست:

تصویر آغاز نسخه مجلس شورای اسلامی